

ANNA I. LÓPEZ
MARC BORRÀS

La viralització de l'extrema dreta

Un grup humà es transforma en multitud manipulable quan es torna sensible al carisma i no a la competència, a la imatge i no a la idea, a l'afirmació i no a la prova, a la repetició i no a l'argumentació, a la suggestió i no al raonament.

(Jean François Revel, 1976)

UNA VELLA NOVA EXTREMA DRETA

El 1967, Theodor W. Adorno va pronunciar una conferència davant l'Associació d'Estudiants Socialistes d'Àustria en la qual analitzava alguns trets (*aspekte*) del radicalisme de dreta posterior a la Segona Guerra Mundial. Tot i els cinquanta anys que ja han passat des d'aquell 6 d'abril, «posseeix encara la validesa d'una anàlisi que, en alguns passatges, es llegeix com un comentari a esdeveniments actuals», com bé diu Volker Weiss en el seu epíleg a l'edició catalana (2022: 43). Això ja demostra una cosa significativa que molt sovint s'oblida en la majoria d'estudis actuals sobre la *nova* extrema dreta, però que resulta especialment significativa, que mai no cal oblidar: que l'extrema dreta sempre hi ha estat present. Moltes vegades de manera obliqua, tangencial, fins i tot marginal si es vol. Però el cas és que sempre hi ha hagut un corrent de fons continu que ha mantingut viva una

Anna I. López és doctora en Ciències Polítiques i especialista en partits d'extrema dreta. Actualment és directora del Grau d'Humanitats de la Universitat Internacional de València.

Marc Borràs és llicenciat en Geografia i Història, en Comunicació Audiovisual i en Filosofia. Actualment és el cap d'investigació del Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat (MuVIM)

manera *radical* d'entendre —i gestionar— la vida en comú en les societats modernes del primer capitalisme industrial: aquelles que nasqueren quan les masses van esdevenir actors principals de la política. Potser resultarà allisonador —i analíticament profitós— esbrinar amb major concreció si, com diu Volker Weiss, continuen sent vàlides aquelles reflexions que va compartir amb el seu auditori un filòsof alemany d'origen jueu que va viure de primera mà l'ascens al poder del nazisme i ho va pagar amb l'exili. Perquè el cas és que aquella extrema dreta que ell temptava de caracteritzar aleshores no només sobreviu hui dia, sinó que s'ha viralitzat, ocupant posicions de domini arreu d'Europa i bona part del món contemporani, cosa impensable quan Adorno va pronunciar la conferència. Això ens permetrà introduir una variable històrica, diacrònica, en una qüestió que s'ataïlla només des d'una perspectiva massa presentista, com si l'actual extrema dreta fos un fenomen disruptiu sorgit de manera sobtada, inaudita i imprevisible.

Una de les coses que més cridaren l'atenció del filòsof de l'Escola de Frankfurt era el pes que el nacionalisme tenia ja en aquelles formacions que havien aparegut no massa temps després del final de la Segona Guerra Mundial, quan semblava que les potències democràtiques i l'URSS havien erradicat definitivament de la capa de la terra qualsevol expressió particular del feixisme o qualssevulla derivades inspirades en aquest. Es tractava d'una situació paradoxal, perquè Adorno no s'estava de sorprendre's de la revifalla nacionalista en un context ja aleshores caracteritzat per la subsumpció dels estats-nació en estructures supranacionals —allò que acabaria sent l'actual Unió Europea— amb la consegüent cessió de sobirania. Una cessió de sobirania que encara era major en realitat si atenem el pes que ja aleshores, a la dècada dels seixanta del propassat segle, tenien les grans corporacions empresarials. Un pes que encara ha crescut més avui dia en una economia caracteritzada pel model *winner takes it all*, és a dir per monopolis *de facto* en alguns sectors, sobretot el de les noves tecnologies de la comunicació (Google, Microsoft, Facebook, etc.). Aquesta paradoxa entre exacerbació ideològica i escassa efectivitat real explicava, segons Adorno, que aquell fos un nacionalisme de *pathos*, més atent als símbols i a la inflamació retòrica que no a la postulació de polítiques efectives. Un nacionalisme més puixant com menys efectiu resulta, com s'esdevé exactament ara mateix també (Adorno, 2022: 13-14).

Tot plegat serveix per a explicar algunes de les característiques retòriques d'aquest nacionalisme, sobretot el seu caràcter aspre, d'emergència nacional davant la imminència de la catàstrofe, entesa adés com a pèrdua de l'essència, adés com a disgregació de la unitat. Aquesta inflació retòrica, el recurs a la hipèrbole, la declamació grandiloqüent, és habitual en altres formacions europees (López-

Borràs, 2021: 102). Com afirmava Cécile Alduy tot referint-se als discursos del Front Nacional francès, la retòrica d'aquesta mena de formacions és «sempre extrema: l'adjectiu sempre és superlatiu —tot és «dramàtic», «insuportable», «catastròfic», «inic». [...] «El registre de l'absolut, del tot o res, hi domina» (Alduy, 2015). Per això Adorno parlava, ja fa cinquanta anys, d'un cert «anhel de catàstrofe» —d'una política fundada en la catàstrofe— per a descriure un tipus de discurs que, en essència, té un caràcter responsiu davant una amenaça peremptòria, real o fictícia.

Perquè realitat i ficció s'entremesclaven —i encara s'entremesclen— per a aquesta mena de formacions. No és el discurs, segons ells és la realitat la que és hiperbòlica, afirma Alduy. Una realitat reblerta d'amenaçes que cap de les altres formacions polítiques és capaç de veure ni avaluar correctament. Amenaces de pèrdua de la pròpia identitat cultural o *nacional* a mans d'una població immigrant que professa altres religions, vesteix de manera diferent, parla un idioma distint i té costums discordants. Immigrants que desembarquen massivament a Europa amb la múrria connivència dels governs —segons no es cansa de denunciar l'extrema dreta— per a fer efectiu un suposat *Gran desplaçament*, és a dir un canvi poblacional que acabaria fent de la ciutadania blanca i cristiana una minoria sotmesa a l'invasor. Per això que les soflames d'aquest nacionalisme de *pathos*, emfàtic, estiguen farcides de victimisme i d'acusacions a tort i a dret de traïció a la pàtria per consentir la devaluació dels símbols nacionals a mans de la influència estrangeritzant d'idees i persones alienes a la *nostra* tradició. D'aquí deriva també la *punitiviness*, aquella inclinació a imposar càstigs majúsculs i exemplaritzants a tots aquests pèrfids renegats que abandonen el seu deure amb la pàtria i als quals no cal combatre amb idees o arguments sinó portar a judici i, si és possible, empresonar.

I és que aquest nacionalisme de caire essencialista que no veu adversaris polítics sinó enemics amb qui és impossible qualsevol entesa, ha generat un *imago*, una imatge ideal i subconscient de l'enemic. És, en primer lloc —ja ho dem dit—, l'immigrant, especialment el musulmà, que amenaça la identitat pròpia, malgrat que la població immigrant siga imprescindible per a quadrar els comptes de la Seguretat Social d'uns estats amb poblacions com més va més envellides. És també l'independentista que amenaça la unitat, per descomptat sagrada, de la pàtria. O el comunista, que ja el 1967 Adorno apuntava que havia esdevingut una paraula tabú, un anatema, un estigma que serveix per a desautoritzar l'adversari sense haver de prendre's la molèstia de discutir-li les raons. Igual que el nacionalisme, és aquest un anticomunisme de *pathos*, completament irreal, perquè amb l'ensulda del Mur, la implosió de l'URSS i la plena integració de la Xina en el sistema capitalista mundial, el fantasma del comunisme de que Marx i Engels parlaren el 1848 és,

cent setanta-cinc anys després, això només: una idea fantasmagòrica, una utopia caducada. En aquesta imatge ideal de l'enemic utilitzada com a boc expiatori hi ha, finalment, l'intel·lectual, aquell que para més atenció als matisos que a les veritats apodíctiques. L'amant dels circumloquis i de les adversatives s'avé poc amb aquest món de tot o res, del blanc i del negre, propi del nou extremisme de dretes, que aplica escolàsticament la plantilla teòrica d'un Carl Schmitt per a qui *allò* polític consistia precisament en saber distingir l'amic de l'enemic.

L'EXPLOSIÓ. UNA SUCCINTA CARTOGRAFIA ELECTORAL

El 4 de desembre del 2009, quaranta-dos anys després que Adorno impartís aquella conferència en el Neues Institutsgebäude de la Universitat de Viena, en el bloc corporatiu de Google aparegué una breu entrada titulada «recerques personalitzades per a tothom». El text passà desapercbut per a quasi tots, excepte per als més atents seguidors del món de les noves tecnologies de la comunicació per Internet. Però les conseqüències que podia tenir *allò* que anunciava aquella breu nota eren formidables, especialment les implicacions polítiques, com s'ha pogut comprovar amb els anys. I és que aquella entrada de bloc informava que, a partir d'aquell moment, Google faria servir 57 indicadors personalitzats (des del lloc on et connectaves fins al teu historial de recerques) per a personalitzar-te, a tu i només a tu, els resultats de la teua recerca. Això volia dir que des d'aleshores dues persones que buscaren informació sobre el mateix tòpic, fins i tot expressat de la mateixa manera, obtindríem resultats ben diferents, sempre adaptats a cada usuari en funció de les seues preferències, tant les inferides pel PageRank —l'algoritme de recerca de Google— com les que denotaven les recerques anteriors (Pariser, 2021: 11-12).

En definitiva, això volia dir que Google havia deixat de ser *neutral*. Des d'aleshores, no hi ha *una* única resposta possible a la teua recerca, sinó moltes, i sempre en funció de les teues preferències i interessos. També els polítics. És a dir que si hom busca, per exemple, informació sobre el moviment feminista, l'enllaçarà a unes o altres pàgines en funció de quina siga la seua preferència ideològica detectada a través de les recerques anteriors i processada pel PageRank. En fer això, Google alimentava encara més el biaix de confirmació: la gent trobava els resultats que més s'avenien amb i millor confirmaven les seues opinions prèvies. El món virtual, lluny de ser un àgora on conviuen multitud d'arguments diversos, esdevenia un món teòricament compartit, però en realitat dividit en compartiments estancs, en bombolles cognitives, en afinitats electives.

Quan Google va publicar aquella entrada de bloc, el 2009, Internet estava ja permeabilitzant la forma de viure i entendre la vida en les avançades societats

capitalistes del tombant de mil·lenni. Les xarxes socials, però, tot just tenien cinc anys d'existència i eren difícils de preveure les conseqüències que tindria aquella decisió sobre el nostre ecosistema polític, que ara tenim més clares. Essent Google el motor de recerca més utilitzat del món, i tenint en compte el protocol de recerques personalitzades que aplicava des de 2009, no és massa difícil trobar raons per a explicar-se el progressiu isolament de l'opinió pública en bàndols comunicats i irreconciliables, sempre més proclius a la desqualificació mútua que no a parar atenció a les raons d'altri. És indubtable que tot això ha contribuït —i molt— a conformar l'actual escenari de polarització política en el qual estem instal·lats. I que l'extrema dreta explota tant i tan bé.

És clar que el món d'Internet no existia, ni potser s'albirava tan sols, quan Adorno va parlar davant d'aquells joves interessats a explicar-se —o preocupats per—la resistència de l'extrema dreta a desaparèixer del panorama polític del seu país, amb tot i la seua derrota militar en els camps de batalla. Però al filòsof no li va passar inadvertit el contrast que ja aleshores hi havia entre l'ínfim nivell intel·lectual i l'escàs rigor teòric d'aquestes formacions i «una extraordinària perfecció dels mitjans i, en primer terme dels mitjans de propaganda en el sentit més ampli» (Adorno, 2022: 18). És a dir, que a Adorno ja li meravellaven les habilitats amb les quals aquests grupuscles d'extrema dreta aprofitaven els mitjans de comunicació de l'època. Val a dir que aquestes formacions, marcadament antiintel·lectualistes, com hem vist, sempre han parat més atenció a l'acció que a la teoria. A la *tekné* abans que no al *logos*. Adorno ja subratllava fa cinquanta anys l'acusat contrast entre la perfecció dels mitjans tècnics i l'obscuritat de les finalitats, «la ceguesa, el caire molt abstrús, dels objectius que persegueixen» (ibídem). És, tot plegat, indicatiu i símptoma de la flexibilitat adaptativa que aquestes formacions s'han vist obligades a desplegar mentre transitaven a la intempèrie política, fora del recer de les institucions, en els marges del sistema. És per això mateix que aquestes formacions han esdevingut autèntiques expertes en l'ús de les xarxes socials com a via de comunicació privilegiada —i gairebé directa— amb els seus potencials electors. I això per una raó molt senzilla: es tractava de nous mitjans de comunicació *lliures*, no sotmesos al control de cap comitè de redacció o junta directiva, com s'esdevé amb els mitjans ara anomenats tradicionals (premsa, ràdio, televisió), on sempre hi ha una *mediació* que filtra el que es pot i no es pot dir, i també com es diu. Així que aquests nous mitjans de comunicació es convertien en la taula de salvament d'unes formacions aleshores marginals i expulsades a la perifèria del sistema comunicatiu i polític per cordons sanitaris o qualssevol altres instàncies mitjanceres entre emissor i receptors.

Aquesta flexibilitat adaptativa no contempla només l'aspecte tècnic de la comunicació, sinó també la seua substància discursiva i ideològica. A l'estat espanyol, per exemple, Vox no ha tingut cap mena d'inconvenient a atacar el feminisme perquè, al seu parer, conculca els principis igualitaristes. Uns principis en els quals no només la formació d'extrema dreta espanyola no creu, sinó que combat acerbament. I és que en aquest món del tot o res, tot pot servir com a mitjà sempre que servisca per a derrotar —i la connotació castrense no és casual— l'enemic, objecte d'un nou *odium politicum* envigorit que semblava més propi d'altres temps ja superats.

Aquesta és una només, evidentment, de les raons que expliquen l'actual explosió electoral de la nova extrema dreta. Com en tots els afers socials, les raons són multifactorials i costa distingir-les i assignar-les el paper adequat en la trama explicativa. Però, siguen quines siguen aquestes raons, una cosa és clara i l'augment del pes específic que aquestes formacions tenen a l'ecosistema polític mundial i, més concretament parlant, a l'uropeu. Les xifres són a bastament eloqüents: actualment, una de cada sis paperetes de ciutadans europeus van a parar a partits ultranacionalistes, ultraconservadors, nativistes o reaccionaris que podrien considerar-se contraris a l'Europa posterior a la Segona Guerra Mundial, assentada sobre els valors de la justícia social, la solidaritat i la integració. Una Europa que va nàixer, segons Jacques Delors, «dels amors virtuoses de la socialdemocràcia i de la democràcia cristiana», dues tradicions polítiques avui dia en hores més que baixes.

La dreta radical ja està governant a Itàlia, Polònia i Hongria. I la proposta del model d'Estat que defensen i tracten d'imposar és clara: Viktor Orbán ha desballestat la democràcia a Hongria, però continua participant com qualsevol altre líder nacional al Consell Europeu. La independència del Poder Judicial polonès ha sofert un implacable atac per part del govern del partit governant, Llei i Justícia, amb Jarosław Kaczyński al capdavant. Itàlia ha triat com a primera ministra una neofeixista que va liderar les joventuts del primer partit hereu de Mussolini, el Moviment Social Italià, posteriorment Aliança Nacional. La Unió Europea ha respost a aquests desafiaments amb sancions econòmiques, tot congelant els fons de recuperació econòmica a Hongria i Polònia per obligar-les a acomplir els estàndards de l'estat de dret europeu. També el Parlament Europeu, per primera vegada en la seua història, ha resolt públicament que el de Budapest és un règim híbrid, democràtic però autoritari, en virtut d'algunes distorsions propiciades per l'executiu en l'estat de dret i per la seua deriva homòfoba. També pels últims comicis, que va tornar a guanyar Orbán per una àmplia majoria: unes eleccions que segons la Unió van ser lliures però

no justes (Resolució del 15 de setembre de 2022 del Parlament Europeu).¹ Hongria i Polònia, per la seua banda, han replicat amb el seu veto a moltes de les resolucions que la Comissió Europea pren en molts altres temes sensibles i que necessiten ser unànimes per a ser efectives. En aquesta lluita acarnissada entre estructures supranacionals i alguns dels estats que en formen part, les espases continuen ben altes i encara no hi ha un clar vencedor.

Allà on no lideren governs, la dreta radical dona suport indirectament a altres partits que sí que ho fan, com és el cas de Finlàndia, Àustria i Suècia. En aquest últim país, la formació d'extrema dreta —paradoxalment anomenada Demòcrates de Suècia— van ser el segon partit més votat en les darreres eleccions i, encara que no tenen representació al govern, hi han deixat ben marcada la seua petja en aconseguir que en el nou executiu no tinga un Ministeri de Medi Ambient, cosa que passa per primera vegada des de 1989.

L'emergència de nous actors d'aquesta família ideològica, com Vox a Espanya o Chega a Portugal, corrobora que aquesta mena de partits s'ha instal·lat en els sistemes polítics no de forma episòdica, conjuntural o anecdòtica, sinó que han vingut per romandre-hi, almenys una bona temporada. Fins el punt que alguns autors, com Olaf Scholz, considera que ens trobem en un moment crucial —un *Zeitenwende*— que pot marcar l'avenir de la democràcia arreu del món. Les xifres, suficientment expressives, avalen aquest païra. A l'Europa nòrdica, amb tres països integrats a la Unió Europea —Dinamarca, Suècia i Finlàndia—, els percentatges de suport electoral als partits de dreta radical a les darreres eleccions nacionals oscil·laren entre el 15 % i el 21 %. Al Parlament Europeu la fotografia no és molt diferent: des del 2019, els representants de la ultradreta europea ocupen 157 escons repartits entre un total de vint-i-una formacions polítiques. Les eleccions d'aquell any van permetre, de fet, accedir a una sèrie de partits populistes de dretes a l'Eurocambra en una proporció fins aleshores desconeguda.

Aquestes xifres, són, segurament, bons exemples d'alguns dels trets distintius d'aquesta nova etapa definida com la «quarta onada», que començaria a partir de l'any 2000 i arribaria fins al moment actual. I, per tant, ja no seria vàlid parlar d'una moda passatgera o fenomen puntual, sinó d'una institucionalització en els sistemes polítics europeus de formacions que, precisament, discuteixen l'actual model d'integració europea en un punt substancial: la cessió de sobirania. Ara, aquesta extrema dreta europea compta amb un vot creixentment consolidat que percentualment té un pes del 17 % en el conjunt europeu. I pot continuar creixent.

| ¹ <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0324_FR.html>

La situació ha arribat fins a un punt que fa que el polític holandès Cas Mudde advertisca sobre l'actual configuració d'una mena de *Zeitgeist* radical-populista, ja que sembla que les dretes estan marcant els discursos i l'agenda política de tot l'espectre ideològic, no només del conservador: la líder del partit socialdemòcrata danès, Mette Frederiksen, defensava aquell mateix any, 2019, el control de la immigració, perquè «els efectes de la lliure circulació de mà d'obra, legal o il·legal, l'estan pagant les classes més baixes». Frederiksen guanyà aquelles eleccions de 2019. Però ha perdut el govern en les de 2022 a mans del bloc conservador, que inclou formacions extremistes. Aquesta proliferació dels tòpics discursius del nou populisme d'extrema dreta s'aprofita de la inacció i la incomprensió de la classe política tradicional, que no encerta a fer-li front. Al cap i a la fi, l'auge de l'extrema dreta és un símptoma de problemes polítics, socials, econòmics i culturals profunds dels quals, en gran part, és responsable la manca de solucions proposades pels mateixos partits tradicionals, els que crearen i comandaren la Unió Europea des de les acaballes de la Segona Guerra Mundial. Que gairebé una cinquena part del Parlament continental estiga ocupat per representants de forces polítiques que dissenteixen del model integrador europeu és un indicatiu que ens trobem en un punt d'inflexió, en un canvi d'època fins i tot, com diu Scholz i subratlla Mudde. Com va reconèixer el president de la Comissió Europea, Jean-Claude Juncker, en el seu discurs sobre el estat de la Unió del 2016, «mai abans havia vist uns governs nacionals tan debilitats per les forces populistes i paralyzats davant del risc de sortir derrotats en les eleccions següents».²

Aquest indiscutible èxit està estretament relacionat, ja ho hem dit, amb una forta segmentació electoral, correlativa a una connivent segmentació cognitiva que es deriva del biaix de confirmació present a la majoria dels mitjans de comunicació, dels nous però també dels tradicionals. Parlem de fraccions molt marcades per la divisió centre-perifèria, sobretot la de les grans urbs respecte de les seues perifèries rurals, despoblades i amb grans problemes d'atur. Però hi ha altres divisions relacionades amb l'edat i, per sota, també alena encara el clàssic conflicte socioeconòmic ideològic esquerra/dreta. Però el panorama és molt heterogeni i requereix d'anàlisis concretes aplicades a cada país, perquè sobretot en aquesta mena de partits cal tenir en compte tothora les especificitats nacionals, aquelles que en darrera instància s'expliquen en el seu assentament electoral, en el sistema

| ² Disponible en <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/es/SPEECH_16_3043>

polític de cada Estat. Hi ha diferències gens menyspreables en temes com l'economia —amb formacions obertament neoliberals com Vox i altres que advoquen per un *welfare chauvinism*, com l'Agrupament Nacional francès—, els valors —hi ha qui defensa una postura molt dura sobre l'avortament, els drets LGTBI o la família, i d'altres que són parcialment més obertes en aquests temes— o la geopolítica —amb atlantistes i russòfils. D'acord amb Pippa Norris i Ronald Inglehart (2019), una de les raons que explicarien l'avanç a escala mundial de l'autoritarisme i el populisme de dreta seria un efecte de *cultural backlash*: una reacció conservadora davant l'avanç i l'expansió dels valors social liberals, percebuts com una amenaça a les formes tradicionals de viure i d'entendre la vida i el món.

Però, malgrat les diferències nacionals, totes les formacions de dreta radical populista comparteixen un cert denominador comú. Es desenvolupen en la terra fèrtil de la crisi de legitimitat que travessa la democràcia liberal a tot el món, amb el seu corol·lari d'explosió de les desigualtats i de malestar social. Es nodreixen d'un nacionalisme exacerbant que proposa purificar i renovellar les essències pàtries amenaçades per un allau de nous enemics, encapçalats pels immigrants musulmans, amb els seus costums i religió diferent. I això malgrat que la presència real d'immigrants en un determinat país siga poc significativa, com s'esdevé als països nòrdics, a Polònia o a la mateixa Hongria. Tant se val, els partits d'extrema dreta d'aquests països rendibilitzen electoralment la suposada amenaça a la pròpia identitat que suposa aquell ínfim percentatge de la població. Finalment, totes aquestes forces comparteixen un rebuig visceral contra l'igualitarisme.

LA TRANSVERSALITAT, CONDICIÓ DE POSSIBILITAT DE LA VIRALITZACIÓ

És evident que l'èxit assolit en els últims anys per aquests partits, difícilment es podria explicar sense apel·lar a la transversalitat social que aconsegueixen amb els seus discursos, un aspecte que ja remarcava fa cinquanta anys Adorno i que ell s'explicava pel desclassament i la degradació d'una classe mitjana que es volia burgesa i que, vist el poc èxit personal assolit, culpaven l'espectre del socialisme/comunisme —el 1967 encara vigent a l'altra banda del teló d'acer, no ho oblidem— en comptes d'acusar el sistema econòmic capitalista dominant. Un desclassament i una degradació econòmica de les classes mitjanes que tot just s'ataüllava en la dècada dels seixanta, però que s'ha anat aprofundint amb les successives crisis econòmiques dels últims cinquanta anys, especialment la propiciada per les hipoteques *subprime* nord-americanes el 2007. Tots els indicadors no es cansen de subratllar que ens trobem en un moment en què la desigualtat social i econòmica és més marcada que mai.

Aquest és, sens dubte, un entre els tants grans factors explicatius de l'actual explosió electoral de l'extrema dreta. Però per a veure la verdadera magnitud de la gesta aconseguida en els darrers vint anys pels partits d'extrema dreta, cal parar esment a la situació de la qual partien. Després del final de la Segona Guerra Mundial i la llarga «travessia pel desert» (Rodríguez Jiménez, 2006), des de finals dels vuitanta i principis dels noranta s'iniciava allò que Piero Ignazi va denominar «contrarevolució silenciosa» del partits d'extrema dreta. En termes electorals, en aquelles dècades les formacions no superaven el 4 % del total dels vots europeus. Entre el 2007 i el 2010 van arribar al 8 % i van continuar pujant amb la crisi migratòria del 2015. Ara, des de la segona dècada del segle XXI, l'extrema dreta ha tornat a fer un salt endavant per situar-se al centre de l'escenari polític europeu amb un 17 % de mitjana de vots el 2022. És a dir que en quaranta anys ha incrementat en tretze punts percentuals la seua base electoral.

Les polítiques d'austeritat que van seguir a la recessió de 2007 serviren de percussor d'una profunda crisi de representació política general que travessava totes les capes de la societat, que acusaren una significativa pèrdua de capacitat adquisitiva i, per extensió, de decisió sobre el seu propi destí. Cal recordar que veníem d'uns anys en els quals un capitalisme financer desfermat prometia a tothom la possibilitat d'acomplir els seus somnis sempre que els pagués en quotes mensuals, gràcies a unes institucions bancàries que oferien crèdit barat sense preocupar-se massa per les garanties creditícies dels prestataris, confiant que el valor dels immobles que a canvi dels diners rebien en fiança no deixaria de pujar. D'aquell somni a crèdit les classes mitjanes i baixes foren despertades a empentes i no tardaren massa a decidir que, aquells que deien que els representaven, en realitat no solucionaven els seus problemes reals. Aquest fou el fèrtil terreny de desafecció política que el partits populistes de dreta —que no tenien cap responsabilitat de govern en aquells moments, no cal oblidar-ho— saberen solcar políticament per recollir després una copiosa collita electoral. Aquest creixement de l'onada reaccionària i l'ascens de l'il·liberalisme continua beneficiant-se ara de l'escenari actual d'inflació, crisi energètica i pèrdua de confiança a les institucions, cosa que genera por i incertesa. Però, atés que no és un fenomen puntual en el temps ni aïllat en un país, cal buscar també causes més profundes, més estructurals. Segons Traverso (2018), aquesta revifalla extremista «forma part d'una tendència general: el sorgiment de moviments que posen en dubte des de la dreta els poders establerts i, fins a cert punt, la pròpia globalització econòmica (l'euro, la UE, l'*establishment*) i que tracen una sort de constel·lació postfeixista; però es tracta d'una tendència heterogènia que reuneix corrents diversos».

Pierre-André Taguieff (2015), per la seua banda, entén el repunt electoral de l'extrema dreta com un moviment de «venjança» o revenja nacionalista contra estructures supranacionals que no existien als anys trenta o eren molt febles, com la Societat de Nacions. Cal no oblidar que, perquè la Unió Europea siga possible, és imprescindible la cessió per part dels estats membres de grans parcel·les de sobirania, jurídica i econòmica. Ara, però, el *tempo* polític ha canviat i assistim a un moment dissolvent i a una forta reacció dels estats-nació. O, més ben dit, de forces polítiques que el que defensen és que els estats recuperen, si no tota, sí gran part d'aqueixa sobirania cedida. L'exemple del Brexit ha resultat particularment esperonador per a totes aquestes forces: ha demostrat que en aquest món thatcherià del *there is no alternative* —el nostre—, alguna reversió sí que és possible. Si el poble del Regne Unit ha aconseguit emancipar-se d'Estrasburg, volia dir que potser també era possible desfer el camí que havia portat al reconeixement de drets de minories fins aleshores sota sospita (homosexuals o transsexuals, però també minories ètniques i nacionals), a les polítiques feministes de discriminació positiva que havien anat massa lluny —per exemple amb l'avortament— i a tantes altres derivades legislatives de caire liberal que estaven trastocant per complet el món tradicional, aquella retrotopia —per dir-ho amb paraules de Bauman— que semblava irremissiblement perduda. I, cal no oblidar-ho, el Brexit s'havia consumat mercès a un mecanisme plebiscitari, a través d'un referèndum, és a dir apel·lant directament al poble, sense mediacions institucionals. Per a Pierre Rosanvallon (2020) aquest veritable «culte al referèndum», a la democràcia «directa, polaritzada i immediata» és una de les característiques més idiosincràtiques d'aquesta mena de formacions, que així poden presentar-se en societat com a «autènticament» democràtiques, per comparació amb les formacions tradicionals que no escolten la veu del poble.³

L'extrema dreta és plenament conscient que, si vol retornar les coses a l'*statu quo* anterior, només ho pot aconseguir interpel·lant i mobilitzant directament el poble, perquè no poden fer-ho a través de cossos o instàncies intermèdies: l'embull d'institucions, aparats burocràtics i governamentals de les democràcies liberals estan dissenyades precisament per a assegurar la pervivència del sistema, no per a conculcar-lo. Per això que aquest nou «nacionalisme» —que s'assenta en elements culturals, religiosos i ètnics marcadament tradicionals— alimente electoralment tota classe de pors. La intenció és que la societat arribe a un estat de condensació crítica

³ Fou així, a través d'un referèndum, com l'extrema dreta suïssa aconseguí canviar la Constitució del país per impedir la construcció de mesquites

que la fa aturar-se i reclamar un pas enrere, és a dir tornar a un món més senzill i predible, el món d'abans. Por a les seqüeles personals de la globalització econòmica. Por a la immigració en un mercat laboral cada cop més competitiu. Por a la pèrdua de les «essències» amb l'amenaça d'una suposada islamització d'Europa. Però tampoc no ens equivoquem: aquestes formacions no només s'alimenten electoralment de temences i aprensions, també es beneficien d'un sentiment primari, d'una emoció atàvica: la idea segons la qual allò que és d'un és millor. L'essència de tot nacionalisme.

Aquesta barreja —nacionalisme essencialista, polítiques identitàries, nostàlgia d'un món més certer— conforma un conjunt inextricable d'elements que exerceix una atracció transversal, que arriba especialment a les classes menys pròsperes, amb nivells d'educació menors i en situacions perifèriques. A les últimes presidencials franceses, per exemple, Marine Le Pen va perdre per dos a un el vot de les classes mitjanes-altes, però va guanyar entre les rendes baixes (56 % a 44 % contra el centrista Emmanuel Macron). A la líder ultradretana només la va votar el 23 % dels executius, però més del 64 % dels aturats i dels obrers.

EL CAS ESPANYOL. EL MOMENTUM VOX

Durant anys, mentre l'extrema dreta s'estenia a tot el continent europeu, els especialistes publicaven nombrosos articles intentant explicar-se el que s'anomenava *excepcionalitat espanyola*: perquè aquí, a diferència de la resta d'Europa, l'extrema dreta no treia cap rèdit electoral. Tot va canviar, però, el desembre del 2018, quan Vox va aconseguir irrompre amb força al Parlament autonòmic andalús amb dotze escons. Aleshores es va produir un autèntic gir analític i tothom es va apressar a intentar explicar per què, de sobte, l'estat espanyol havia deixat de ser tan excepcional. Ara, heurísticament proveïts de les eines analítiques que Adorno va compartir amb el seu auditori fa cinquanta anys, potser estiguem en millors condicions per valorar més adequadament què va passar exactament perquè l'extrema dreta trenqués el sostre de vidre i, tot just un any més tard, s'instal·lés al Parlament estatal com a tercera força política.

Cal no oblidar que, tot i que va assolir l'èxit el 2018, Vox havia nascut cinc anys abans, a final de 2013, en un context social i polític molt diferent. Vox fou una escissió de la dreta espanyola i no un fenomen nou nascut als seus marges, com és el cas del Front Nacional francès o la Lliga Nord italiana. De fet, Vox va ser liderada inicialment per dos càrrecs públics molt coneguts del PP: Alejo Vidal Quadras, eurodiputat i expresident del PP català, i Santiago Abascal, expresident del PP del País Basc i expresident de la Fundació per a la Defensa de la Nació Espanyola (DENAES).

Val a dir que Vox no és la primera escissió del PP per la dreta, però sí la primera que aconseguí reeixir.

Les raons d'aquella escissió són variades, però totes tenen a veure amb el descontent d'una part dels militants i quadres menors del Partit Popular, liderat per Mariano Rajoy, per les polítiques desplegades pel seu propi partit quan arribà al govern el 2011, amb una majoria absoluta que, en teoria, li permetia fer i desfer a pler. En primer i molt important lloc, hi havia la política antiterrorista, i això explica la presència en la roda de premsa de presentació del partit d'Ortega Lara, un exfuncionari de presons que va protagonitzar el segrest més llarg d'ETA. Lara ja era militant del PP, fins al punt que es va presentar per aquest mateix partit a les municipals de Burgos el 2003. Hi havia, però, altres raons de la desafecció, fonamentalment ideològiques. I és que Mariano Rajoy, si bé havia *desactivat* algunes de les lleis més polèmiques del seu predecessor, Rodríguez Zapatero, deixant-les sense pressupost, de fet no n'havia derogat cap. Ni la de l'avortament, tot i que va sospesar-ho, ni la de Memòria Històrica, una llei que gran part de l'electorat conservador espanyol considerava una autèntica ofensa revengista per part d'un govern d'esquerres que conculcava els pactes tàcits que feren possible la Transició democràtica.

Eren aquells uns moments especialment durs, econòmicament parlant, perquè la societat espanyola patia les seqüeles de la crisi financera del 2007 i l'efecte de les polítiques d'austeritat implantades pel govern de Rajoy intimat per l'Eurogrup, el que es va traduir en fortes retallades de l'estat de benestar. Aquell descontentament va propiciar l'aparició de dos partits *challengers*, Podem i Ciutadans, que desafiaren l'hegemonia bipartidista que, entre el PSOE i el PP, havia dominat gran part de la democràcia espanyola. Els programes de tots el partits i tots els discursos polítics del moment estaven travessats pel *cleavage* socioeconòmic esquerra-dreta. El problema era l'economia i tothom parlava d'economia: de donar-li la volta a les depriments xifres macroeconòmiques i de combatre la corrupció i venalitat polítiques dels anys anteriors que començava a fer-se palesa de manera alarmant en nombrosos casos de gran repercussió mediàtica. Vox també va intentar competir en aquell terreny de joc i amb aquelles cartes: en la «Razón de ser» de seu *Manifiesto fundacional* començava parlant de corrupció ja en el seu primer paràgraf, si bé evitava aplicar «un enfoque meramente economicista de nuestras dificultades» apel·lant també a «concepciones morales» i «principios sólidos». Amb tot i això, els dotze punts programàtics amb els quals es va presentar a les eleccions europees de 2014 tenien una forta empremta econòmica que advocava per «fortalecer la gobernanza económica», «mejorar la competitividad de la economía europea»,

«favorecer la creación de empleo», «equilibrar las finanzas públicas», «promover una política energética europea» o «defender una política agraria común eficiente», a banda de «velar por una gestión financiera ejemplar y un control presupuestario eficaz dentro de la UE», molt en sintonia amb les polítiques neoliberals que propugnaven una draconiana austeritat en els comptes públics.⁴

Hom podria pensar que, en tractar-se d'unes eleccions europees, era lògic que el biaix economicista ocupés pràcticament tot els punts del programa. Però just un any després, a les eleccions generals espanyoles del 2015, un Vox que competia amb un programa que duia per títol «Tu voz en el Congreso», ja tocava en el seu primer punt un tema especialment sensible en aquells moments: l'augment de la participació política de la societat civil, enmig de la greu crisi de representativitat detonada per la crisi, les polítiques d'austeritat i la corrupció política. «La libertad individual, el Estado de Derecho y el imperio de la ley son elementos indispensables de la democracia, que requiere asimismo una presencia continua y una participación activa de la sociedad civil en los asuntos públicos»: així s'obria un programa que, si bé en el segon punt al·ludia a la «indisoluble unidad de la Nación —amb majúscules— española», en el quart tornava a incidir en la idea de combat contra la corrupció i l'augment de la transparència i la participació pública: «mejorar la democracia mediante una nueva Ley de Partidos que asegure su funcionamiento democrático y la transparencia de sus fuentes de financiación, así como una nueva Ley Electoral que garantice el vínculo directo entre representantes y representados».⁵ De poca cosa li va servir, perquè, tot i estar a punt d'aconseguir un escó al Parlament europeu, a les eleccions generals del 2015 Vox va fracassar sense paliatius: només va aconseguir 58.114 vots, el 0,23 % del total de vot computable, que baixaren a 46.781 en la repetició electoral del 2016, un escarransit 0,2 %. És a dir, la total irrellevància.

Tres anys després, però, tot va canviar: Vox es presentava a les eleccions autonòmiques andaluses de 2018 i a les generals del 2019 amb un programa renovellat, «100 medidas para la España viva», que començava proposant en el seu primer punt la «suspensión de la autonomía catalana hasta la derrota sin paliativos del golpismo y la depuración de responsabilidades civiles y penales».⁶ Amb aquest programa centrat en un nacionalisme espanyol «sin complejos», el partit va aconse-

⁴ <https://s2.eestatic.com/2019/05/14/actualidad/europeas_2014.pdf>

⁵ <https://files.mediaset.es/file/10002/2020/11/23/VOX-Programa-Generales-2015_30b8.pdf>

⁶ <https://www.voxespana.es/biblioteca/espana/2018m/gal_c2d72e181103013447.pdf>

guir dotze escons al Parlament andalús i vint-i-quatre a les eleccions generals del 28 d'abril del 2019, que es van convertir en cinquanta-dos en la repetició electoral del 10 de novembre: 3.656.979 vots, el 15 % del total. En només tres anys i escaig, Vox havia guanyat més de tres milions i mig de vots i quinze punts percentuals. Era la tercera força política de l'estat.

És cert que entre 2015 i 2018 la situació econòmica havia millorat, però en realitat el veritable punt d'inflexió de la política espanyola el va marcar l'intent de referèndum secessionista que les forces independentistes catalanes tractaren d'enllestir l'1 d'octubre de 2017 i la posterior, i fallida, Declaració Unilateral d'Independència. Això va sacsejar la política espanyola fins al punt que un nou *cleavage* identitari es va imposar per sobre del que dominà les eleccions quatre anys enrere, el socioeconòmic. Això és el que va fer possible que Vox trobés el seu *momentum* electoral.

És a dir, que va ser l'amenaça de *disgregació* de la unitat —en paraules d'Adorno— la raó principal de l'èxit inicial de Vox, cosa que va acabar amb una absència institucional, la de l'extrema dreta, que durava gairebé quaranta anys, des que Fuerza Nueva, liderada per Blas Piñar, aconseguís guanyar un escó a les eleccions del 1982, set anys després de la mort de Franco. Això va permetre al partir desplegar sense ambages un nacionalisme de *pathos* que, amb tot i que ja estava *in nuce* en programes anteriors, es va desfermar amb força després de la crisi catalana del Procés. En un article aparegut a escassos mesos del triomf electoral de Vox a Andalusia i a les primeres generals del 2019, Stuart J. Turnbull-Dugarte es mostrava contundent a l'hora de trobar la raó de l'èxit: «el conflicte polític pel que fa al moviment separatista a Catalunya i la incapacitat del govern nacional per resoldre'l van tenir un gran impacte en l'explicació del suport individual a Vox». Era igualment contundent quan descartava, en contrast amb el que passava en altres països europeus, la influència de qualsevol altre tòpic habitual en aquesta mena de discursos en la consolidació institucional d'un projecte polític extremista nascut cinc anys abans: «trobe que les preocupacions per qüestions de la dreta radical, com ara la immigració, *no* tenen un paper influent a l'hora de predir el suport electoral al nou rival de la dreta a Espanya» (Turnbull-Dugarte, 2019: 5)

El nacionalisme de *pathos* de Vox comparteix fidelment totes les característiques que apuntava Adorno en aquella conferència: els discursos, les proclames i els programes de Vox troben traïdors a la pàtria a tot arreu, però especialment en el govern de coalició d'esquerres de PSOE i Podem, que, sense majoria absoluta, necessita del concurs de forces nacionalistes i independentistes (ERC, PNB, Bildu)

per tirar endavant la seua agenda legislativa o els pressupostos de l'Estat. El to, que ja era evident en aquell primer punt del programa que parlava de «golpismo» o de depurar responsabilitats penals, no ha fet més que pujar d'intensitat des de 2019: en els seus mítings, no s'estan d'afirmar que aquest és un govern «ilegítimo y criminal». La hipertròfia i l'impudor discursius, ja assenyalats en el seu moment per Adorno, és també un dels sants i senyes de Vox.

Tanmateix, bé que fou l'amenaça de disgregació de la unitat de la nació allò que va congriar primerament el vot a una formació fins aleshores marginal, Vox també ha activat l'altre dels dos grans *topoi* assenyalats per Adorno, el de la pèrdua de les essències. Primerament, assenyalant l'immigrant musulmà o nord-africà com una potencial amenaça desintegradora. Això, a més, entronca molt bé amb el rerefons catòlic que recorre l'ideari dels conservadors espanyols, majoritàriament i militantment, confessional. Al cap i a la fi, a la història d'Espanya, sempre hi ha hagut un *altre* reprehensible i blasnable: el jueu, l'erasmista, el protestant, l'*alumbrado*, el morisc, l'il·lustrat, el liberal, el federalista, el republicà, l'anarquista, el socialista, el comunista «o els qui defenen identitats culturals i polítiques —les nacionalitats històriques— que no s'ajusten al cànon traçat d'una vegada per sempre pels pensadors ultraconservadors, definitori del que ha de ser Espanya» (Alfaya, 2003: 72).

Amb aquests dos suposats grans perills a l'horitzó —el de disgregació i el de la pèrdua de les essències— Vox ha construït un marc polític i discursiu protagonitzat per una nació —l'espanyola— en estat d'amenaça permanent per part, no només dels immigrants, sinó també dels independentistes o d'aquells que advoquen per l'aplicació de polítiques feministes o de reconeixement de drets de les minories. Un marc conceptual, un *frame*, que exigeix posar-se en peu de guerra en defensa de l'*España viva*. L'autèntica. I, per descomptat, monolítica, perquè no hi caben nacionalitats històriques, sinó regions, a tot estirar. És el marc, en definitiva, d'una cultura política que no parla de convivència sinó d'enfrontament. Que no contempla, ja ho hem dit, adversaris polítics amb els quals confrontar idees o programes sinó enemics que cal derrotar i engarjolar. És precisament aquesta conjunció dels dos factors allò que més i millor explica la transversalitat que ha guanyat Vox, condició de possibilitat del seu èxit electoral. I és que cal distingir entre *identitat* i *identificació*: si bé va ser la crisi d'identitat que va patir un nacionalisme *banal* com l'espanyol —en expressió de Michael Billig— a mans de les forces independentistes catalanes, el que va mobilitzar el vot inicial a Vox —i, sobretot, tornar-lo útil—,

amb el pas del temps aquells electors han acabat *identificant-se* amb la resta de propostes del partit, arrenclerant-se amb ell en contra de la «ideologia de gènere», de la gestió governamental de la crisi pandèmica o d'una immigració que fins fa no massa no era percebuda com un problema greu per part d'una ciutadania interpel·lada pels instituts demoscòpics (López, 2022).

Amb aquests ingredients, Vox ha aconseguit representar la declinació hispana de l'onada reaccionària global que —de la mateixa manera que Bolsonaro, Trump, Orbán o Kaczyński i recentment Meloni— s'enquadraria en un neoliberalisme autoritari que combina una defensa a ultrança del lliure mercat i el capitalisme sense frens amb valors morals retardataris i una concepció profundament autoritària de la política. Vox representa la suma de tres vectors. En primer lloc, comparteix plenament posicions neoliberals en l'àmbit econòmic: desregulació financera, imperi de la meritocràcia, certa aporofòbia, retallades fiscals, reducció de l'Estat i individualisme extrem. D'altra banda, combrega amb posicions moralment reaccionàries, neoconservadores i antifeministes, molt vinculades a la nova dreta cristiana que li serveix de deu. I, finalment, una concepció profundament autoritària de la política i un qüestionament més o menys explícit de la democràcia liberal resseguint els viaranys doctrinaris ja marcats per l'il·liberalisme.

Però, tot i que l'èxit electoral de Vox és relativament recent, els anteriors fracassos de l'extrema dreta espanyola tampoc no ens han de fer subestimar la seua importància històrica ni ens han de dur a menystenir la influència social, la permeabilitat del seu discurs, la constància ideològica i la capacitat de mobilització que la ultradreta espanyola ha mantingut, bé que de manera soterrada, al llarg d'aquests darrers quaranta anys. Ja hem dit que Vox va nàixer com una escissió del Partit Popular, que havia actuat des de l'assentament de la democràcia espanyola com un *catch-all party* que integrava i dissolia el vot ultramuntà, una franja electoral que ha passat de fer *lobby* dins del Partit Popular a emancipar-se i àdhuc disputar-li l'hegemonia de l'espectre ideològic conservador. L'èxit és recent, sí, i s'explica per moltes raons, algunes de les quals hem abordat en aquestes pàgines de la mà de Theodor W. Adorno. Però sempre hi ha estat present. Només una dada servirà de bona prova d'això: ja a començament dels anys vuitanta, més del 14 % de l'electoral d'Alianza Popular —la coalició electoral conservadora que després va refundar-se com a Partit Popular— se situava a l'extrema dreta en l'espectre ideològic (Biard, 2019: 52). I és que, com gràficament diu Manuelle Peloille (2021), la de l'èxit de Vox és la història d'una seducció *retrobada*. ☞

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ADORNO, Theodor W. (2022): *Aspectes de la nova extrema dreta*, traducció de Gustau Muñoz, «Biblioteca de Pensament Crític, 3», Catarroja, Afers.
- ALDUY, Cécile (2015): «Mots, mythes, médias. Mutations et invariants du discours frontiste» *apud* Sylvain Crépon et alii (eds.), *Les faux-semblants du Front National*, Presses de Sciences Po, pp. 247-268.
- ALFAYA, Javier (2003): *Crónica de los años perdidos. La España del tardofranquismo*, Madrid, Temas de Hoy.
- BIARD, Benjamin (2019): «L'extrême droite en Europe occidentale (2004-2019)», *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 2019/15, núm. 2420-2421, pp. 5-106.
- LÓPEZ, Anna (2022): «Vox y la inmigración: por qué crear un problema que no existe», *Agenda Pública*, EL PAÍS, 14 de setembre de 2022: <<https://agendapublica.elpais.com/noticia/18223/vox-inmigracion-qu-crear-problema-no-existe>>.
- LÓPEZ, Anna i Marc BORRÀS (2021): «Spain remains different. Vox i la reconfiguració de la nova extrema dreta espanyola», en DD.AA., *Encarant la nova dreta radical del sud d'Europa. Una anàlisi de l'augment de l'extremisme de dretes des de la crisi financera*, Coppieters Foundation - Fundació Nexe, Brussel·les, pp. 90-116. Disponible en <<https://ideasforeurope.eu/activity/publication/encarant-la-nova-dreta-radical-del-sud-deuropa/>>.
- NORRIS, Pippa i Ronald INGLEHART (2019): *Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian Populism*, Cambridge, Cambridge University Press.
- PARISER, Eli (2021): *El filtro burbuja. Cómo la red decide lo que leemos y lo que pensamos*, Barcelona, Taurus.
- PELOILLE, Manuelle (2021): «L'extrême droite en Espagne ou les ressorts d'une séduction retrouvée», *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, 2021/1, núm. 139-142, pp. 33-37.
- REVEL, Jean François (1976): *La tentación totalitaria*, traducció d'Ana María de la Fuente i J. Ferrer Aleu, Barcelona, Plaza i Janés.
- ROSANVALLON, Pierre (2020): *El siglo del populismo*, Barcelona, Galaxia Gutenberg.
- TAGUIEFF, Pierre-André (2015): *La revanche du nationalisme. Néopopulistes et xénophobes à l'assaut de l'Europe*, París, Presses Universitaires de France.
- TRAVERSO, ENZO (2017): *Els nous rostres del feixisme. Conversa amb Régis Meyran*, traducció de Gustau Muñoz, València, Balandra.
- TURNBULL-DUARTE, Stuart J. (2019): «Explaining the end of Spanish exceptionalism and electoral support for Vox», *Research in Politics*, abril-juny 2019, pp. 1-8.
- WEISS, Volker (2022): «Epíleg» a Theodor W. Adorno, *Aspectes de la nova extrema dreta... op. cit.*, pp. 43-63.